

Історія освіти і науки

УДК 37(09)(477.7)

А. В. Тарасов

РОЛЬ ПРИВАТНОГО КАПІТАЛУ В СТАНОВЛЕННІ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДР. ПОЛ. XIX СТ.)

В статті розглядається питання участі приватних осіб в розвитку середньої освіти Півдня України у другій половині XIX ст. Автор наголошує на значній складовій приватного капіталу в становленні середньої спеціальної освіти, що було пов'язано з динамічним економічним розвитком регіону.

Ключові слова: середня освіта, Південь України, приватний капітал.

В статье рассматривается вопрос участия частных лиц в развитии среднего образования Юга Украины во второй половине XIX в. Автор отмечает значительную составляющую частного капитала в становлении среднего специального образования, что было связано с динамическим экономическим развитием региона.

Ключевые слова: среднее образование, Юг Украины, частный капитал.

The role of private persons in the development of secondary education in the South of Ukraine in the second half of the XIX-th century was analyzed in the article. The author emphasizes a large influence of private capital on the development of special secondary education that was connected with the dynamic economic progress of region.

Key words: secondary education, the South of Ukraine, private capital.

Постановка проблеми. Надзвичайно важливим напрямком дослідження в сучасній історичній науці є вивчення регіональної історії України. Особливо це стосується тих регіонів, що протягом значного історичного часу своїм розвитком виокремлювали себе з загально-історичного тла нашої держави. З великим ступенем впевненості до таких регіонів варто віднести Південь України.

Південь України у другій половині переживав бурхливий розвиток освіти, зокрема й середньої. Серед решти чинників цього процесу слід вказати й на важливу роль приватної ініціативи.

Аналіз актуальних досліджень. Останнім часом саме питання участі приватного капіталу в становленні освіти знайшло своє відображення в чисельних працях науковців. Тому підтвердження захищені дисертації О.М. Друганової «Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття)» [5] та Н.А. Сейко «Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття)» [16]. Питання меценатства стали предметом розвідок Л.Ю. Хобти[21], Т.М. Курінної[8] та багатьох інших.

Окремі сюжети ролі приватного капіталу розглянуто й в працях присвячених загалом розвитку середній освіті України (В.В. Бобров,

Т.В. Сухенко, Є.М. Луценко, В.В. Постолатій [1, 18, 10, 12]), становленні купецтва як стану (О.М. Донік [4]) та інших.

Загалом, слід вказати на значну увагу до питань меценатства в сучасній історичній науці. Зрозуміло, що таке багатоаспектне явище потребує подальшого дослідження. Це зокрема стосується питання впливу приватного капіталу на розвиток середньої освіти Півдня України. Саме цьому питанню присвячено дану статтю.

Друга половина XIX ст. в історії середньої освіти регіону характеризувалась значним зростанням кількості навчальних закладів. Серед причин такого явища дослідники називають поживлення економічного життя регіону, збільшення населення в містах тощо.

Так, на думку О. Пилипенка: «Україна наприкінці XIX ст. у територіальній спеціалізації господарства сформувалася як аграрно-промисловий район Російської імперії із сільськогосподарською товарною спеціалізацією та відносно розвиненою видобувною промисловістю» [11, с. 31]. Особливо це стосується імпортно-експортного потенціалу портових міст Півдня України.

В портових містах регіону значним був відсоток купецького стану, що відіграв важливу роль у заснуванні середніх навчальних закладів. «Загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. неухильно збіль-

шувалася. За підрахунками І.О. Гуржія, протягом 1816-1859 років вона зростає в понад п'ять разів: з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб... Найбільша кількість представників купецького стану в середині XIX ст. була зосереджена в Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії... Розширенню експортно-імпорتنих операцій сприяло запровадження протягом 1819-1859 років правил «порто-франко». Економічні умови в цьому місті сприяли тому, що сюди потяглися купці з багатьох регіонів Російської імперії та з-за кордону. Якщо в 1797 р. в Одесі налічувалося 134 купці, то в 1857 р. їх було вже 5676» [4, с. 25].

Через південноукраїнські порти Одеси, Миколаєва, Херсону, Феодосії, Бердянську експортувалась переважна кількість хліба Російської імперії. Так, приміром «...з Одеси експортувалось: до Голландії – 26 440 тис. пуд. пшениці (з усієї Російської імперії було відправлено – 51 013 тис. пуд.), 10 780 тис. пуд. жита (з усієї Російської імперії – 36 645 тис. пуд.), 20 650 тис. пуд. ячменю (з усієї Російської імперії 38 696 тис. пуд.) і 3 620 тис. пуд. кукурудзи (з усієї Російської імперії – 4 613 тис. пуд.)» [11, с. 31]. Саме «цей торгово-промисловий і портовий центр України став південними воротами експортно-імпорتنю торгівлі країни. Уже в другій чверті XIX ст. місто стало найбільшим на узбережжі Чорного моря центром хлібного експорту» [4, с. 25]. Все це вимагало нових кваліфікованих кадрів, а, отже, заснування нових закладів середньої освіти.

В 1862 р. в Одесі відкривається одна з перших портових шкіл [10, с. 78]. В цьому ж році в Одесі було відкрито перше в Україні комерційне училище. Воно проіснувало аж до 1920 р. Протягом майже 40 років училище було одноосібним лідером комерційної освіти на півдні імперії [12, с. 9].

Заснування його почалося ще в 1851 р., коли на загальних зборах одеського купецтва було складено акт, в якому вказувалося, що метою цього навчального закладу є «надання комерційної освіти дітям торговельного стану». Цей акт було подано міністру внутрішніх справ, який дозволив одеським купцям проводити щорічний збір суми для створення училища. Особливо складним виявилось вироблення проекту училища. Це питання було передано на розгляд одеського генерал-губернатора. Кримська війна ще більше загальмувала організаційну роботу по створенню училища. Нарешті в 1856 р. було розглянуто проект, автори якого виходили з досвіду організації комерційної освіти в Петербурзі [19, с. 117-118].

У 1886-1887 роках Одеське комерційне училище було реформовано. Для проведення перебудови навчального процесу групою провідних викладачів училища було ґрунтовно вивчено досвід комерційної освіти в більшості країн Європи та Америки. Вони зібрали і проаналізували навчальні плани, статuti, програми великої кількості училищ названих країн, ознайомилися на місці з постановкою навчання і на основі цього підготували доповідну записку, в якій зробили висновок про «недосконалу закінченість» Одеського комерційного училища. Його директор у листі до міністра народної освіти зазначав, що «навчальний курс включає крім загальноосвітніх предметів, що пристосовані до цілей комерційної освіти і через це викладаються ширше, ніж в гімназіях і реальних училищах, також цілий ряд наук чисто університетських, з них деякі (наприклад, політична економія, торговельне право, статистика та ін.) читаються в обсязі курсу вищих навчальних закладів. Але, з іншого боку, вихованці, які закінчують курс училища все-таки не здобувають цілком закінченої комерційної освіти. До його програм зовсім не входять товарознавство, комерційна географія, історія торгівлі та деякі відділи природознавства і технології, що мають важливе значення в торговельній практиці» [19, с. 119-120]. Зробивши необхідні внесення до навчальних планів та статуту, училище було реформовано. Незважаючи на це, Одеське комерційне училище не могло повністю задовольнити потреби Півдня України в спеціалістах сфери торгівлі.

Саме тому, в 1887 р. в м. Одесі відкрилось приватне комерційне училище першого розряду приват-доцента Гохмана. Перші десять років воно працювало відповідно власної програми, а до 1898 р. навчання в ньому було влаштовано за зразком та програмою Одеського комерційного училища. З метою створення третього середнього комерційного навчального закладу в Одесі було реорганізовано приватне реальне училище Генріха Файга. З липня 1893 р. воно почало працювати як комерційне училище [10, с. 80-81]. Взятши у травні 1894 р. у своє відомство комерційні училища, держава, в особі Міністерства фінансів, ініціювала прийняття у квітні 1896 р. «Положення про комерційні навчальні заклади». На момент прийняття Положення 1896 р. у віданні Міністерства фінансів було всього 8 комерційних навчальних закладів, половина з яких була в Україні: Одеське та Харківське громадські та одеські приватні комерційні училища Г. Файга і Є. Бухтеєвої [12, с. 10].

Більш організованих форм підтримка купецтвом комерційної освіти набула в кінці XIX ст. Так, за даними О.М. Доніка «з кінця 1890-х років почали засновуватись товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей вид освіти» [4, с. 36].

Бурхлива економічна діяльність південно-українських міст потребувала відповідного транспортного забезпечення. Значного поширення протягом другої половини XIX ст. в Російській імперії набуло будівництво залізниць. Враховуючи той факт, що порт м. Одеси був одним з головних центрів експорту зерна за кордон, перша залізнична колія в Україні виникла саме на Півдні України і саме для забезпечення перевезення хлібу до порту згаданого міста. Це вимагало від регіону забезпечення залізниці необхідними спеціалістами.

В 1871 р. в Одесі виник залізничний навчальний заклад, що готував машиністів та їх помічників, телеграфістів та креслярів. В 1877 р. в Міністерстві шляхів сполучення затвердили статuti Одеського та Ольвіопольського технічних залізничних училищ. А в 1896 р. Варшавсько-Тираспільське технічне залізничне училище було переведене до Севастополя [10, с. 62-68].

В другій половині XIX ст. гостро стояло питання в підготовці кваліфікованих робітників сільського господарства. Зважаючи на цю обставину, 1 вересня 1874 р. було відкрито Херсонське земське сільськогосподарське училище, яке готувало агрономів та зоотехніків. В середній спеціальній навчальній заклад це училище реорганізували постановою Державної Ради від 25 травня 1882 р. В жовтні 1886 р. Одеським відділенням Російського товариства садівництва було відкрито школу садівництва та городництва в передмісті Одеси на Малій Фонтанці. Повний курс навчання було визначено в п'ять років. Школа готувала спеціалістів агротехніки широкого профілю. За освітнім рівнем їх випускники були близькі до випускників середніх сільськогосподарських училищ.

В 1889 р. було відкрито Ямчитську сільськогосподарську школу (поблизу м. Кривого Рогу – А.Т.), а в 1890 – Ольчинську (Херсонська губ.) [10, с. 94-100].

Відкриття Ямчитської сільськогосподарської школи стало можливим завдяки фінансовій допомозі титулярного радника одесита Павла Захаровича Ямчитського.

За повідомленням Сергія Решетова, П.З. Ямчитський отримав чин титулярного радника перебуваючи на посаді секретаря Одеського комерційного суду. В 1841 році одночасно він

втратив своїх близьких: 28 вересня у віці одного року померла його донька Варвара, а 3 листопада того ж року у віці 22 років від лихоманки померла його дружина Марія Юхимівна. Очевидно, що суттєві життєві негаразди вплинули й на заповіт. Сам П.З. Ямчитський помер 1882 року у віці 82 років. По постанові Одеського окружного суду від 11 січня 1883 року було затверджено до виконання три його духовних заповіти [15].

Деякі положення заповіту стосувались сфери освіти. Окремі положення були відзначені ще наприкінці XIX ст., зокрема в статті А.С. Бориневича у ювілейному збірнику присвяченому століттю міста Одеси. Зокрема відзначалось «Так званий «Павловський будинок дешевих квартир» ... для квартирування в ньому, з оплатою найманих грошей у розрахунку не вище 3 відсотків чистого прибутку, а в поважних випадках і безкоштовно ... В листопаді 1893 року тут же було відкрите народне училище для дітей, що жили у будинку, які навчались безкоштовно і, окрім того, отримують навчальні книги та посібники...» [15].

Окрім того, «з дозволу Міністра Державних Маєностей 30 вересня 1889 р. Департаментів Землеробства та Сільської Промисловості з Херсонською губернською управою, в Херсонському повіті та губернії, поблизу містечка Кривий Ріг, на казенній ділянці землі в 402 дес., засновано нижча сільськогосподарська школа 1-го розряду імені Павла Ямчитського» [20].

Грошове утримання мало чотири джерела надходжень коштів: «а) з щорічного утримання в 3 000 р., що їх відпускає Міністерство Державних Маєностей протягом 12 років, з 1 жовтня 1889 р. по 1 жовтня 1901 року, на рахунок асигнованих за фінансовим кошторисом Департаменту Землеробства та Сільської Промисловості кредитів; б) з процентів, що отримує управа з недоторканного капіталу школи, заповіданого Ямчитським, що становить 4 % білетів безперервного прибутку Державної Комісії погашення боргів номінальною вартістю 49, 500 р.; в) з пожертвувань та внесків, які можуть надавати земством, товариствами та приватними особами на потребу школи та на утримання її стипендіатів; г) з доходів ферми» [20, с. 3].

Варто відзначити важливу роль у відкритті середніх навчальних закладів земств. Так, питання про необхідність заснування в Єлисаветграді середнього навчального закладу підняло повітове земство. В протоколі земства зазначалось: «Виходячи з того, що роботи земства про народну освіту не повинні обмежуватись лише сферою тільки нижчих народних

шкіл, воно вважало, що з утвердженням середнього училища в його повіті з'явиться розсадник просвіти, яке дасть земству, з часом освічених та корисних для нього ж самого діячів, переважно в сільськогосподарській та технічній областях» [7, с. 173]. Саме тому, в 1870 р. за активного сприяння елисаветградського земства було відкрито реальне училище. В подальшому земство взяло на себе обов'язок всіляко допомагати навчальному закладу. Зі звітів його педагогічної ради дізнаємось, що « в п'ятиріччя свого існування училище завдяки щедрості Єлисаветградського земства забезпечило усім необхідним для викладання навчальних курсів...» [3, арк. 86].

Аналогічна ситуація склалась й при відкритті в Єлисаветграді чоловічої гімназії. Так, «на одному із засідань Міської думи, 14 травня 1874 р., була створена комісія, яка повинна була вийти з клопотанням про відкриття 4-класної прогімназії в Єлисаветграді. До її складу увійшли міський голова О.М. Пашутін, підприємці К.В. Соколов-Бородкін, І.М. Макеєв, І.І. Коган, Г.І. Коган. Але через труднощі, перш за все фінансові, які виникли на той час, вирішити це питання не вдалось. У 1878 р. комісія повторює своє клопотання і одержує дозвіл на створення в місті 4-класної прогімназії. Першим її інспектором був призначений А.І. Балик. Для прогімназії було вибрано приміщення одного із будинків московських лавок. На думку членів комісії, це приміщення було найбільш пристосованим і відповідало вимогам навчального закладу, до того ж вимагало невеликої орендної плати. На ремонт приміщення, за спогадами О.М. Пашутіна, містом було використано 21 922 крб. З 5 травня 1885 р. прогімназія була перетворена на повну 8-класну гімназію... На добровільні пожертвування опікуна гімназії О.М. Пашутіна, інших добродіїв була освячена гімназійна церква в ім'я Різдва Богородиці, розбитий прогімназійний сквер, виставлена залізна огорожа з кам'яними колонами» [9, с. 32-33].

Схожою за характером була діяльність місцевої влади й серед решти міст Півдня України. Активну підтримку здійснювало Катеринославське губернське земство при відкритті в місті реального училища: «З питання про приміщення для Катеринославського реального училища зібрання одноголосно постановило: асигнувати тисячу руб. додаткових до міських 3000 на оренду під реальне училище дому, з тією незмінною умовою, що буде знайдено інше, більш задовільне приміщення, що буде відповідати усім вимогам свого призначення; у випадку, якщо міська дума на переміщення училища не погодиться, то вповноважить губернську управу порушити клопотання перед вищим

навчальним керівництвом про примус стосовно думи виконати цю вимогу зібрання» [17, с. 990]. В 1870 р. «...зібрання більшістю голосів 20 проти 2, постановило: на ремонт приміщень Катеринославської та Таганрозької гімназій відпустити з губернського земського збору щорічно на кожну по 500 руб., всього 1000 руб.» [17, с. 986].

Прагнення місцевої влади вирішувати дедалі ширше коло питань призводило до конфлікту з центральною владою. На думку дослідниці О.А. Редькіної земства «...стали важливим чинником демократичного руху в Україні. Під впливом постійних сутичок з адміністрацією, в урядових колах склалася підозра, що ці установи набувають характеру опозиції протиурядового напрямку. Інколи ці підозри приймали навіть форму безпосереднього звинувачення: в кінці 80-х років в одному з офіційних документів прямо заявлялося, що «урядова опозиція звилася собі міцне гніздо в земстві» [14, с. 10-11].

Клопотання громадськості про середню освіту знаходило жваву підтримку й у місцевій пресі. Так, інертність чиновництва у цій справі яскраво висміювала гумористична одеська газ. «Пчелка». В 1884 р. пропозиція попечителя учбового округу виділити землю під будівництво приміщення однієї з одеських гімназій напштовхнулася на спротив членів одеської міської думи. Автор іронічної замітки пов'язав цей факт з міркуваннями членів згаданої думи про «...підкоп під себе» [13, с. 33], тобто побоювання збільшення конкуренції для «засідателів» думи з боку освічених гімназистів. В 1898 р. газ. «Екатеринославские губернские ведомости» підіймали тему про виділення міській жіночій гімназії власного приміщення. «В педагогічній та попечительській раді та в думі, і в нашій газеті не раз висловлювались думки про те, що приміщення, що займає зараз Міська гімназія надзвичайно тісне та незручне, обмежене усіляких необхідних пристроїв, що недобре відбивається на здоров'ї тих, хто в ній навчається» [6, с. 2].

Підтримка місцевої влади не обмежувалась грошовими жертвами. На прикладі функціонування Єлисаветградської чоловічої гімназії можемо простежити наступне. Маючи впливових опікунів гімназії серед заможних громадян, голів міст тощо керівництво навчального закладу мало можливість оперативно вирішувати «...весь комплекс фінансово-господарчих питань» [2, с. 14]. Це, в свою чергу, не відволікало педагогічний колектив від виконання власне педагогічних завдань.

Разом з тим, як відзначає дослідник історії Єлисаветградської чоловічої гімназії В. Громо-

вий: «...гімназія була повністю незалежною від місцевих елисаветградських владних структур. Лише батьки гімназистів могли в якійсь мірі впливати на діяльність цього навчального закладу, обираючи батьківський комітет, який мав право звертатись із різними проханнями до директора гімназії (батьківський комітет при Єлисаветградській гімназії мав навіть спеціально віддрукований друкарським способом бланк, на якому писались ці звернення). Окрім цього, голова батьківського комітету міг бути присутнім на засіданнях педагогічної ради гімназії» [2, с. 20]. Таким чином, на місцевому рівні, основним керівним органом навчального закладу залишалась педагогічна рада, а з фінансово-господарських питань – господарський комітет.

Перша спроба створити жіночу гімназію на громадські кошти мала місце ще в 1855 р. в м. Одесі. «Одесский вестник» вів гарячу пропаганду, але марно. Перша жіноча гімназія в Одеській шкільній окрузі – гімназія пані Фон-Оглію, як виявилось, мала приватний характер. Вона постала в Одесі в 1862 р. (з 1858 по 1862 роки існувала як приватний пансіон). Першим кроком міської влади в справі допомоги малозабезпеченим мешканкам міста отримати середню освіту стало надання означеній гімназії грошової допомоги в розмірі 1500 крб. з тим, щоб п'ятнадцять дівчат за призначенням міського товариства в ній навчалися безкоштовно. Згодом пані Фон-Оглію запропонувала попечителю Одеської шкільної округи розмістити в означеній гімназії ще двадцять вихованок за половинну платню. В 1864 р. міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв висловив власниці гімназії подяку за надання можливості навчатися безкоштовно вже сорока дівчатам. З ініціативи попечителя округи С.П. Голубцова та професора Новоросійського університету О.М. Богдановського гімназію пані Фон-Оглію в 1867 р. взяли під опіку міста, що передбачало перетворення її з приватної на громадську. Внаслідок цього платня за навчання в гімназії зменшилась з 50 крб. до 35 крб. на рік, тому до закладу отримали змогу вступати дівчата з менш забезпечених родин. Пані Фон-Оглію за умови, що її оберуть начальницею, передала місту свою гімназію безкоштовно [18, с. 86].

Таким чином, приватний капітал суттєво впливав на заснування нових середніх та середніх спеціальних навчальних закладів Півдня України. Завдяки швидкому економічному розвитку регіону цей процес був доволі динамічним. Форми участі приватного капіталу у розвитку освіти були різними: заснування на власні кошти навчальних закладів, фінансова підтримка вже існуючих закладів,

заповіт коштів на утримання шкіл, зокрема за рахунок відсотків з капіталу, передача приватних навчальних закладів до муніципальної власності тощо. Окремі слід згадати велику роль земств Півдня України. Так, на прикладі Ямчитської сільськогосподарської школи можна стверджувати про поєднання приватної ініціативи та допомоги земства у заснуванні та функціонуванні навчального закладу.

Попри наявну значну історіографію питання ролі приватного капіталу в освіті подальшого дослідження потребує питання впливу модернізаційних процесів в освіті на суспільно-політичне життя України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на поч. XX століть: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Володимир Вікторович Бобров – К., 1998. – 258 с.
2. Громовий В. Феномен гімназії (Погляд на віддалі часу) / В. Громовий // Єлисаветградська гімназія. Книга 1. – Кіровоград: Українська гімназія, 1997. – С. 5-24.
3. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 86.
4. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О.М. Донік // Українській історичний журнал. – 2006. – № 3. – С.16-41.
5. Друганова О.М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис... д-ра. пед. наук: 13.00.01 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2009. – 42 с.
6. Екатеринославские губернские ведомости. – 1898. – № 37.
7. Исторический очерк г. Елисаветграда. / Сост. А.Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
8. Курінна Т.М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в XIX – на початку XX ст. в Україні / Т.М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Випуск XI. – С. 257-267.
9. Литвин С. Створення Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії / С. Литвин // Єлисаветградська гімназія. Книга 1. – Кіровоград: Українська гімназія, 1997. – С. 31-33.
10. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX столетия: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1991. – 196 с.

11. Пилипенко О. Місце українського селянства в зовнішній торгівлі Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С. 31-40.
12. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920 рр.): автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1996. – 25 с.
13. Пчелка. Журнал еженедельный. Литературный, юмористический и иллюстративный с карикатурами. – 1884. – № 4. – С.1-33.
14. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX ст.: автореф. дис. канд. ... іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
15. Решетов С. Улица Канатная / С. Решетов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://odessa.sergekot.com/kanatnaya/>. – Назва з екрана.
16. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис... д-ра. пед. наук: 13.00.05 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. — 44 с.
17. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / Сост. под ред. П.К. Соколова. Т. Первый. 1866–1889 гг. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1914. – 1176 с.
18. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01./ Тамара Вікторівна Сухенько. – К., 2000. – 183 с.
19. Трикоз В.А. З історії середньої спеціальної освіти на Україні в дожовтневий період / В.А. Трикоз // Український історичний журнал. – 1976. – № 8. – С. 117-122.
20. Устав Ямчитской нишей сельскохозяйственной школы 1-го разряда, с однолетним пригготовительным классом, имени Павла Ямчитского, учрежденной на казенном участие земли близ местечка «Кривой-Рог», в Херсонском уезде, Херсонским Губернским Земством // Сборник Херсонского Земства. – 1890. – № 9. – С. 3-18.
21. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії / Л.Ю. Хобта // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Випуск XI. – С. 288-297.